

Filigranele hârtiei utilizată în manuscrisele slavone aflate în Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca

ANCA OPAIT
Biblioteca Academiei Române
Filiala Cluj-Napoca

Abstract

The Filigrees of the Paper Used for Slavonic Manuscripts from Romanian Academy Library of Cluj-Napoca

In Romanian Academy Library of Cluj-Napoca patrimony there are 33 Slavonic manuscripts from the XVth to XVIIIth centuries, written on paper or parchment and having elements of stylized adornments, more or less ample. All of them are having wooden bindings, covered by leather or velvet, and considering the content, there are religious and theological books, hagiographic writings, grammatics and some apocryphal texts.

The filigrees marks of those manuscripts are very interesting from the scientific point of view, because they sometimes represent the only source of establishing the date a text has been written, a text whose provenance is still unknown. There are about 53 types of filigrees that may be identified on the Slavonic manuscripts from Cluj-Napoca and the images they represent are quite divers: anchors inside of a cercle; half moons; simple or countermarked trefoil; capital or initial letters, simple or accompanying some figurines; lilies in cercle; hands and stars; crosses, horseshoes; axes; crossing swords; oxes heads; shields; coats of arms; boars; embattled towers; royal crowns; hearts; cavaliers in armour; keys; boats etc., all of them being stylized in various ways.

A more profound study of these wattered filigree marks may reveal information on the moment a manuscript has been written, information about the provenance territory and even about the spreading area of this sort of paper. The study may also be the starting point in establishing the political and commercial relations between states or provinces in certain ages.

Keywords: *filigrees, Slavonic manuscripts, Romanian Academy Library, Cluj-Napoca, paper.*

În patrimoniul Bibliotecii Academiei Române din Cluj-Napoca se păstrează actualmente un număr de treizeci și trei de manuscrise slave, datând din secolele XV-XVIII, caligrafiate pe foi de pergament sau de hârtie, cu elemente ornamentale stilizate, mai ample sau mai restrânse. Legate în coperte de lemn îmbrăcat în piele sau catifea, exemplarele reprezintă o diversitate de cărți de cult, exegeză teologică, texte hagiografice, gramatică și câteva texte apocrife.

Din toate manuscrisele slave ale Bibliotecii, doar unul singur este scris pe suport de pergament, Manuscrisul slav 3, un *Tetraevangheliar* din secolul al XV-lea, aparținând epocii lui Ștefan cel Mare și provenind de la școala de pisari și caligrafi de la Mănăstirea Putna, din Moldova. Câteva foi de pergament se regăsesc și în Manuscrisul slav 2, cunoscut sub numele de *Liturgierul lui Teofil*, contemporan cu exemplarul pomenit mai sus și provenind de la aceeași școală de caligrafi moldoveni.

Însă, un interes deosebit reprezintă mărcile filigranate de pe hârtia utilizată în aceste treizeci și trei de manuscrise slave, ce pot constitui, de multe ori, singurul mijloc de datare a unor texte de proveniență necunoscută. Din lipsă de mijloace profesionale,¹ pentru identificarea filigranelor s-a recurs la metoda decalcului și a „privirii în zare.”² Astfel, pe hârtia acestor manuscrise slave apar aproximativ cincizeci și trei de tipuri de filigran, reprezentând o mare diversitate de imagini: ancore în cerc, semiluni, trifoi simplu sau cu contramarcă, inițiale simple sau însoțind unele figuri, crini în cerc, mâini și stele, cruci, potcoave, topoare, săbii încrucișate, capete de bouri, scuturi, blazoane, balanțe în cerc, siluete de mistreți, turnuri crenelate, coroane princiare, inimi, cal cu călăreț în armură, pajuri cu două capete, chei, țapi, bărci, aproape toate stilizate și în diferite variante. De pildă, *mistrețul*, care apare frecvent, este stilizat în peste cincisprezece variante distincte, *ancora în cerc surmontată de o stea* sau *de o floare* apare în cel puțin patru variante, *trifoiul* apare singur sau însoțit de două inițiale, iar *blazoanele* sau *stemele* se constituie în peste treisprezece tipuri distincte de mărci filigranate, incluzând diferite alte

¹ Pentru identificarea și cercetarea filigranelor este nevoie de o betaografie a fiecărei mărci în parte, realizată cu ajutorul izotopilor radioactivi. Acest lucru conferă reproducerilor o exactitate absolută și o acuratețe a interpretărilor.

² Suportul de hârtie este pus la o sursă de lumină după care, cu ajutorul hârtie de calc, marca filigranată este desenată cu un creion, urmărind liniile lăsate de sârma de cusătură pe hârtie.

imagini stilizate. Aceste variații ale timbrelor de apă se datorează tendinței filigranului de a se mișca pe matriță sau chiar procesului de învechire. Existau situații în care marca hârtiei, construită din sârmă și cusută pe sita suport, își modifica forma, sau sita suport se degrada. Drept urmare, figurina din sârmă era folosită pentru o altă sită, sau era recondiționată, pentru a-i mări rezistența și durata de întrebuințare.

Un studiu mai atent al acestor mărci de apă nu oferă doar informații cu privire la o datare cât mai exactă a manuscriselor ci, în funcție de interpretarea lor cât mai corectă, ele fac lumină și în cercetarea provenienței și circulației hârtiei pe care au fost scrise textele slave. De asemenea, ele pot constitui un veritabil punct de plecare în vederea stabilirii relațiilor comerciale și politice între diferite state sau provincii dintr-o anumită epocă. În cunoscutul dicționar *Les Filigranes*,³ C. M. Briquet afirma că hârtia filigranată cu imaginea stilizată a mistrețului era frecvent utilizată pe suportul manuscriselor italiene, franceze, germane, slave și moldovenești în perioada cuprinsă între anii 1400-1600. Interesant este faptul că Briquet nu a cunoscut sau nu a studiat aceste exemplare manuscrise puse în discuție⁴ și totuși, variante din filigranele identificate în acest fond se regăsesc în lucrarea sa monumentală. Tipul de filigran cu silueta unui mistreț, ce apare pe hârtia Manuscrisului slav 12 (ex. F) este identificat la Briquet, prin metoda comparatistă, ca provenind din secolul al XVI-lea de la fabrica de hârtie din Schweidnitz, având o largă răspândire la acea dată în Moldova. Tot mistreț, însă sub o altă formă stilizată, se găsește și pe suportul de scris al Manuscrisului slav 24, provenind din aceeași perioadă, de la morile de hârtie din Silezia sau Austria, hârtie des întrebuințată pe teritoriul Moldovei, cu doar două atestări sporadice în Transilvania. O altă variantă a acestei reprezentări filigranate zoomorfe se găsește și în Manuscrisul slav 16, imagine ce nu se regăsește în lucrarea prestigioasă a lui Briquet, însă, prin metoda comparatistă, cum s-a mai

³ C. M. Briquet, *Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of scholars*, Amsterdam, The Paper Publications Society, 1968.

⁴ La începutul dicționarului său *Les Filigranes*, Briquet oferă cititorilor o listă cu arhivele, bibliotecile și fondurile pe care le-a văzut și le-a studiat în vederea întocmirii lucrării sale. În mod cert, acesta nu a văzut nici un exemplar manuscris din fondul pus în discuție.

afirmat, aceasta corespunde cu figurile 341 și 342 din repertoriul lui Al. Mareș,⁵ aparținând aceleiași epoci și aceleiași mori de hârtie ca și precedentele mărci amintite. Filigranul Manuscrisului slav 28 este identic cu figura 13.574 din dicționarul lui Briquet, datat la 1503 și provenind de la moara de hârtie din Schweidnitz. În cazul variantei alungite a mistrețului, identificată pe hârtia utilizată la Manuscrisul slav 33, nu a putut fi stabilită cu precizie proveniența. Datarea exemplarului manuscris a fost făcută după însemnarea copistului care ne oferă și anul redactării.

Fig.1. Mistreț

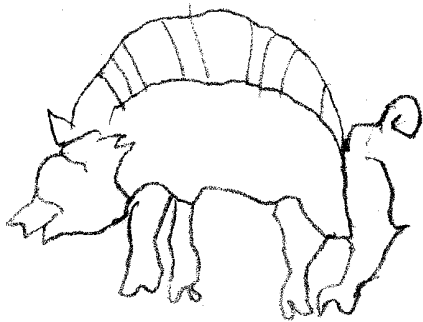
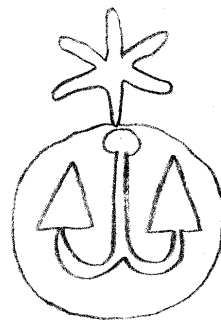

Fig. 2. Ancoră în cerc surmontată de o stea

Hârtia filigranată cu imaginea unei ancore în cerc surmontat de o stea, ce se regăsește în Manuscrisul slav 4, este de proveniență italiană, cu largă răspândire pe teritoriul Țării Românești pe tot parcursul secolului al XVI-lea. Apare și la Briquet, la figura 496. O variantă a acestei mărci este prezentă și pe hârtia Manuscrisului slav 11, întărind astfel ipoteza că nu a fost redactat pe teritoriul Moldovei, ci undeva în Țara Românească, sau în Transilvania. Aparent asemănător cu figura 1.527 din dicționarul lui Briquet este filigranul din Manuscrisul slav 13, datat în anul 1527, însă un element în plus apare contramarca, inițiala M, cu un vârf de săgeată deasupra, probabil inițiala proprietarului fabricii de unde provenea hârtia.

⁵ Alexandru Mareș, *Filigranele hârtiei întrebuințate în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1987.

Imaginea capului de bour apare pe hârtia manuscriselor slave în diferitele variante ale sale:

- cu un toiag cu cruce, între coarne, și un șarpe încolăcit pe cruce în Manuscrisul slav 6, de proveniență germană sau lorenă, cu circulație intensă în Transilvania secolului al XVI-lea;
- cap de bour cu coarne mici, cu un desen clar al ochilor, nărilor și urechilor în Manuscrisul slav 4, de proveniență italiană și aprovizionând scriptoriile de pe teritoriul Țării Românești în secolul al XVI-lea;
- cap de bour fără ochi și cu un trifoi între coarne în Manuscrisul slav 13, imagine conformă cu figura 15.278 de la Briquet, datată în anul 1523. Este greu de spus în acest caz dacă filigranul a fost de la început așa construit sau dacă imaginea și-a pierdut ochii din cauza uzurii figurinei din sârmă cusută pe sita suport. În repertoriul său, Alexandru Mareș susține faptul că această formă a timbrului de apă a circulat cu precădere în Țara Românească și Moldova. De altfel, se știe că manuscrisele putnene cuprind și ele pe suportul de scris câteva variante ale acestui filigran, hârtia provenind din țările Europei occidentale, livrată însă doar la comenzi speciale.

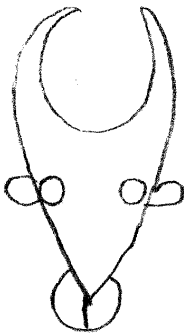

Fig. 3. Cap de bour

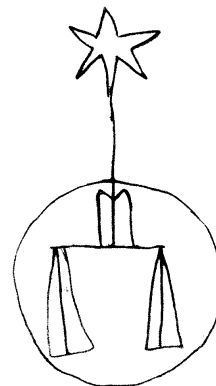

Fig. 4. Balanță în cerc surmontată de o stea

Sub multe alte forme este prezent și blazonul producătorului de hârtie sau stema localității de unde provine hârtia, în diferite mărimi, cu o multitudine de alte figuri și obiecte adiacente cuprinse în interiorul blazonului: topor, potcoavă, săbii, inițiale grupate câte două etc. Spre

exemplu, pe una din filele Manuscrisului slav 4, apare imaginea clară a unui însemn nobiliar, foarte frumos, cu două cruci și o potcoavă în interior, aproximativ de la 1500, provenind de la o fabrică dintr-o regiune poloneză. Fragmente de steme se pot observa pe hârtia manuscriselor 6, 7, 12, 14, 18, 20, 25, 28, 30. Din cauza condițiilor necorespunzătoare, în care s-au aflat mult timp aceste exemplare manuscrise, suportul de scris a fost afectat, pe alocuri distrus în totalitate. În această situație, dovezile filigranate sunt greu de descifrat sau nu mai există. Urmele unor blazoane mai pot fi văzute pe filele manuscriselor 12, 14, 18, 25, 27.

Deosebit este filigranul câtorva file din Manuscrisul slav 30, cal și călăreț în armură, file ce au fost adăugate mult mai târziu, la una din restaurări. Nu foarte clar, acesta apare în textura hârtiei groase, de slabă calitate, confecționată probabil din cârpe, și poate fi identificat la Briquet cu figura 2.911, însă într-o mărime mai mică, datat în anul 1447 și provenind de pe teritoriul italian.

Fig. 5. Blazon cu două cruci și potcoavă

Fig. 6. Cal și călăreț în armură

Multe alte mărci de apă se regăsesc printre filele exemplarelor manuscrise, într-un număr mai restrâns, mai clare sau mai puțin clare, stilizate sau având formă brută, zoomorfe, florale, elemente antropomorfe sau astrale. În general, timbrele de apă de proveniență venețiană sunt reprezentate de câte un element princiar sau papal, cum ar fi o coroană sau o tiară, un turn crenelat sau un sceptru, variind în jurul perioadei cuprinse între secolele XV și XVI și făcând remarcată calitatea superioară a hârtiei (Manuscrisul slav 9, 14, 29 etc.).

Cu toate că ele au fost exemplificate foarte sumar aici, tema rămâne deschisă, în vederea unei mai bune clarificări și clasificări ale acestora.

Fig. 7. Blazon cu floare de crin

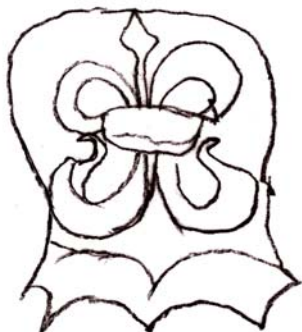

Fig. 8. Blazon cu topor

